

Centrum voor grondslagen van het recht (U.F.S.I.A.), *Recht en verdraagzaamheid in de multiculturele samenleving*, Antwerpen, Maklu, 1993, 420 p.

Van 11-13 november 1993 hield de Internationale Federatie van Katholieke Universiteiten haar congres aan de U.F.S.I.A. te Antwerpen, culturele hoofdstad van Europa. De eerste congresdag was gewijd aan het thema 'Het cultureel beleid in de Europese Gemeenschap', terwijl de tweede dag handelde over 'Recht en verdraagzaamheid in de multiculturele samenleving'. Onder deze laatste titel stelde het Centrum voor Grondslagen van het Recht op het congres zelf een verzamelbundel voor.

De bundel bevat 15 bijdragen van 19 auteurs die, vanuit hun eigen juridische, historische en filosofische invalshoek, de relatie verkennen tussen recht en verdraagzaamheid. Hun doelstelling is dubbel. Enerzijds willen zij nagaan op welke wijze het recht verdraagzaamheid tot stand brengt t.a.v. het multiculturele in de samenleving. Anderzijds bekijken zij het gehalte van deze verdraagzaamheid t.a.v. het multiculturele in verschillende deeldomeinen van het recht. Alle auteurs zijn of waren verbonden aan de U.S.F.I.A.

In de inleidende bijdrage onderzoekt F. VAN NESTE hoe het tolerantiebeginsel tot grondslag kan dienen van de rechtsregelingen t.a.v. een pluraliteit van culturen. Daartoe situeert hij het tolerantiebegrip in zijn historische en rechtstheoretische context. Historisch is de verdraagzaamheid het gevolg van de scheiding tussen kerk en staat. Aangezien deze zich in twee stadia voltrok, ontstonden ook twee types van tolerantie. In de nasleep van de reformatie werden de nationale staten in de 16^e en 17^e eeuw geconfronteerd met een verscheidenheid aan christelijke kerken. Daaruit groeide een relatieve tolerantie van de overheid t.a.v. religieuze minderheden, voor zover deze kerken geen gevaar voor de staat opleverden. In de 19^e eeuw werd de problematiek verschoven van de staat naar het individu. Met name in Engeland hield J.S. MILL een opgemerkt pleidooi voor de maximale vrijheid van het individu en dus voor de maximale onthouding van de staat.

Het huidige tolerantiedebat verschilt volgens VAN NESTE echter aanzienlijk van het vroegere, omdat de multiculturaliteit niet zozeer slaat op de individuele vrijheid maar op de vrijheid in gemeenschapsverband en het gaat als zodanig de grenzen van de persoonlijke levenssfeer te buiten. Hoe kan de verdraagzaamheid dan rechtstheoretisch worden gelegitimeerd? Hij gaat daarvoor te rade bij RICŒUR die zich op zijn beurt inspireert op RAWLS. In de Rawlsiaanse rechtvaardigheidsidee kan tolerantie niet louter bestaan uit onthouding en niet-inmenging van de staat, maar wordt van de staat een positieve ingreep gevraagd om de mogelijkhedenvoorwaarden te creëren, zodat de verschillende groepen in de samenleving hun rechten kunnen uitoefenen.

VAN NESTE gaat de cruciale vraag naar de grenzen van de institutionele verdraagzaamheid niet uit de weg, met name of de overheid bepaalde praktijken en

gewoontes die eigen zijn aan één cultuur toch kan beperken of verbieden. Volgens de auteur is dit inderdaad mogelijk voor alle praktijken die:

1. in tegenspraak zijn met de wederzijdse erkenning van het samenleven (de 'conflictuele consensus' volgens RICŒUR), zoals racisme, apartheid, spot en belediging; of

2. die in strijd zijn met algemeen aanvaarde waarden, zoals leven, lichamelijke integriteit, privacy, huwelijk, eerbaarheid en eigendom.

Na het inleidend hoofdstuk volgen meer specifieke bijdragen over de verhouding tussen recht en verdraagzaamheid in verschillende deeldomeinen van het recht. Gezien een grondige bespreking van alle bijdragen het bestek van deze recensie ver te buiten gaan, zal ik me beperken tot de voornaamste krachtlijnen.

In de bundel wordt multiculturaliteit vooral geïnterpreteerd als houdingen en gedragen die voortvloeien uit een combinatie van culturele en religieuze elementen. Hiermee wordt impliciet verwezen naar de centrale rol van de Islam in het debat. Vandaar het belang van culturele en religieuze grondrechten die het kader scheppen waarbinnen verdraagzaamheid t.a.v. het vreemde zich kan ontwikkelen.

De godsdienstvrijheid komt aan bod in drie bijdragen. H. VAN GOETHEM bespreekt de draagwijdte van het principe van de godsdienstvrijheid in de Belgische Grondwet. Hij toont aan dat in de periode 1825-1835 een zeer liberale interpretatie aan dit recht werd gegeven, die evenwel formeel-wettelijk van aard bleef. De wettelijke bescherming van de eredienst hield geen enkele aanvaarding in van de inhoud of van de religieuze gebruiken. In de 19^e eeuw stelde het vraagstuk van de godsdienstvrijheid zich alleen m.b.t. een klein aantal westerse godsdiensten en het jodendom. Dit schept nieuwe uitdagingen voor de naoorlogse samenleving waarin niet-westerse culturen hun intrede doen die religieuze houdingen en culturele gedragingen combineren.

Dat precies deze combinatie tot spanningen kan aanleiding geven wordt boeiend geïllustreerd in de bijdrage van A. BORGINON en P. DE POOTER. Aan de hand van vier casussen onderzoeken de auteurs hoe het westerse principe van de godsdienstvrijheid wordt ingevuld wanneer het in contact treedt met fundamentele waarden uit andere culturen, met name de Islam: het dragen van een hoofddoek, de rituele slachting van dieren, de besnijdenis en de oprichting van moskeeën. Op overtuigende wijze tonen de auteurs aan dat geen van deze situaties op een algemene manier kan worden beoordeeld, steeds moeten de individuele omstandigheden worden getoetst aan de algemene principes van de tolerantie die tot uitdrukking komen in de wetgeving en rechtspraak. Hun pleidooi voor een maximale tolerantie raakt de kern van de verhouding tussen recht en verdraagzaamheid zoals die in het hele boek, weliswaar vaak impliciet, aanwezig is. Het betreft niet de vraag of tolerantie t.a.v. andere culturen nodig of nuttig is, daarover zijn alle auteurs het eens, maar wel de vraag waar de juridische beperkingen liggen van deze verdraagzaamheid.

Naast het recht op religieuze vrijheid besteedt de bundel ook aandacht aan het recht van minderheden om hun eigen cultuur te beleven. Op een kritische wijze onderzoekt M. ADAMS hoe dit recht is gewaarborgd in de internationale arena, met name in het Internationaal Verdrag voor Burgerrechten en Politieke Rechten (art. 27) en in het mandaat van de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking

in Europa. Beide regelingen hadden tot dusver weinig impact, maar dragen volgens de auteur wel de potentie in zich tot effectieve bescherming van de culturele identiteit van een minderheidsgroep. De taalrechten en -vrijheden van culturele minderheden in de Grondwet en internationale verdragen vormen het onderwerp van een andere bijdrage van J. VELAERS en M. ADAMS. Hun onderzoek leidt tot de conclusie dat het communautaire Belgische taalevenwicht, met taalvrijheid in private verhoudingen en dwingende taalregelingen in het publieke leven, goede diensten kan bewijzen indien toegepast op de meertalige realiteit van de multiculturele samenleving.

De verhouding tussen recht en verdraagzaamheid wordt in de bundel niet beperkt tot een analyse van verschillende grondrechten, maar uitgebreid tot andere takken van het recht.

Zo onderzoekt M. Cl. FOBLETS het belang van de nationaliteit als aanknopingspunt voor de differentiële behandeling van vreemdelingen in het personen- en familierecht. Ze wijst op het paradoxale karakter van de klassieke doctrine die in deze ongelijke behandeling van vreemdelingen volgens de nationaliteit precies een bewijs van hun gelijkwaardigheid ziet. Met de aanwezigheid van tweede en derde-generatie vreemdelingen vermindert echter het belang van de nationaliteit en wint het criterium van territorialiteit veld. In het licht van de zorg om tolerantie vraagt FOBLETS zich af of partijen in de toekomst niet de rechtskeuzebevoegdheid moet worden geboden om hun personeel en familiaal statuut te regelen. Ze suggereert dat de erkenning in België van een dergelijke subjectivering van het conflictenrecht een verdere stap zou kunnen betekenen in de integratie van allochtonen. Het belang van de nationaliteit als criterium voor de integratie van vreemdelingen staat ook centraal bij M. DE DECKER en M. SUYCKERBUYCK. Zij onderzoeken de verschillende voorstellen tot verwerving van de Belgische nationaliteit en wijzen op een gebrek aan duidelijke criteria om de integratiewil van vreemdelingen te beoordelen. In dit verband pleiten ze voor een geïntegreerde benadering die de gehele ingesteldheid van de vreemdeling in acht neemt.

Over de bescherming van het recht op beleving van de culturele eigenheid in het contractenrecht gaat de bijdrage van A. VAN OEVELEN. Uit zijn grondig onderzoek blijkt dat het recht op beleving van de culturele eigenheid van vreemdelingen in het contractenrecht steeds wordt afgewogen tegen andere grondrechten, zoals de vrijheid van onderwijs, de ondernemingsvrijheid, de bescherming van het private eigendomsrecht, of de goede werking van de onderneming. Voor de afweging van deze belangen wordt in het contractenrecht gebruik gemaakt van verschillende juridische technieken. De auteur stelt vast dat bij de totstandkoming van de overeenkomst vooral de toetsing aan de openbare orde en de goede zeden, aan het relevantiecriterium en aan het evenredigheids criterium wordt gehanteerd. Bij de uitvoering van overeenkomst wordt deze belangenafweging gemaakt aan de hand van het beginsel van de goede trouw. En bij de beëindiging van de overeenkomst kunnen de verschillende technieken worden aangewend.

D. CUYPERS, M. KEMPEN en C. MEEUSEN bespreken de tolerantiegraad van het Belgisch sociaal recht t.a.v. vreemde culturen. Over het algemeen wordt hierin het gelijkheidsbeginsel gehuldigd, waardoor vreemdelingen in vergelijkbare situaties

dezelfde rechten krijgen als Belgen. In bepaalde gevallen gaat de Belgische wet verder en erkent ook het cultureel anders-zijn, zoals b.v. bij de afwezigheid omwille van religieuze of culturele verplichtingen, de kledij op het werk, of de werkweigeren wegens gewetensbezwaren. Zij besluiten dan ook dat het tolerantiegehalte van het sociaal recht vrij groot is.

In de boeiende bijdrage van J. VELAERS staan de grenzen van de tolerantie centraal. Dat de racismewet van 1981 niet aan de verwachtingen heeft kunnen voldoen, houdt volgens de auteur verband met structurele oorzaken, zoals het gebruik van onduidelijke concepten en het feit dat het overheidsbeleid ervaren wordt als vreemdeling-onvriendelijk. Bovendien kan de racismewet in botsing komen met de fundamentele principes van de rechtsstaat, waaronder de vrijheid van meningsuiting en van vereniging. VELAERS houdt een sterk pleidooi voor maximale tolerantie, ook t.a.v. hen die intolerant staan t.a.v. de multiculturaliteit. De strafrechtelijke beteugeling van racisme en intolerantie houdt volgens hem zware risico's in voor de democratie. Meer heil ziet hij in het politieke debat en de discussies in de media. Toch beseft ook deze auteur dat de vrijheid en de tolerantie hun grenzen hebben. Deze moeten bepaald worden met inachtneming van het legaliteitsbeginsel, het evenredigheidsbeginsel en het beginsel van de rechtsbescherming. Deze aanpak vergt de ontwikkeling van een 'multiculturele' spits technologie.

De bundel wordt afgerond met een aantal filosofische bijdragen. G. VANHEESWIJCK gaat dieper in op de verschillende paradoxen van de multiculturaliteit in Europa. Zijn conclusie raakt de kern van het hele debat rond multiculturaliteit. De vraag is namelijk niet of we tolerant willen zijn, maar wel welk soort van tolerantie we eigenlijk willen. L. BRAECKMANS meent dat de Europese samenleving zich niet kan afkeren van andere culturen, aangezien dat een negatie zou inhouden van de menslievendheid, één van de ethische principes waarop ze is gestoeld. G. VAN EECKERT en W. VAN HERCK gaan na hoe de rechtsvinding en -vorming kan verlopen in verhouding tot de vreemde cultuur. En P. REYNAERT bekritiseert de universele aanspraken van het Westers mensenrechtendiscours en zoekt in de communicatietheorie van HABERMAS naar de mogelijkheidsvoorwaarden voor een dialoog tussen fundamentele rechten met verschillende culturele oorsprong en inhoud.

Tot slot enkele afsluitende beschouwingen. Doorgaans bezorgen verzamelbundels hun recensenten kopbrekens. Dit kan verband houden met de afwezigheid van een duidelijke leidraad, de ongelijke kwaliteit van de bijdragen of het gebrek aan uniforme stijl. De voorliggende bundel kent geen van deze mankementen. Organisatoren en eindredacteuren zijn erin geslaagd om een collectie van hoogstaande kwaliteit te brengen die in ruime mate beantwoordt aan de vereisten van het wetenschappelijk bedrijf. Vooral de interdisciplinaire benadering van een actueel thema, dat bovendien cruciaal is voor onze samenleving in het volgende millennium, maakt dit boek tot een boeiend geheel.

Enkele aspecten hadden wellicht verdere uitdieping vereist. De centrale vragen die het boek richting moeten geven zijn de wijze waarop het recht vorm geeft aan tolerantie en de graad van deze tolerantie in de verschillende rechtsdomeinen. Deze vragen staan niet even centraal in elk van de bijdragen, waardoor het moeilijk wordt echte conclusies te formuleren. Bovendien blijft de echte kernvraag m.i. onvoldoende beantwoord, met name waar de grenzen liggen van de tolerantie t.a.v.

andere culturen en in welke legitimatie – ethisch, filosofisch en juridisch – deze grenzen hun oorsprong vinden.

Een tweede bemerking betreft de afwezigheid van een duidelijke geografische omschrijving. Impliciet mag worden aangenomen dat het debat over recht en verdraagzaamheid dat in het boek wordt gevoerd vooral betrekking heeft op de Belgische context. Meerdere bijdragen echter bezitten een conceptuele en theoretische relevantie die de landsgrenzen ver te buiten gaat. In dat geval vallen anderzijds de schaarse verwijzingen naar buitenlandse ervaringen op. Nochtans zijn de vragen die in de bundel aan de orde zijn niet typisch Belgisch, en worden ook andere Europese landen, met name onze buurlanden, met gelijkaardige situaties en discussies geconfronteerd. Het ware nuttig geweest hun ervaringen en inzichten met de Belgische te kunnen vergelijken.

Ten slotte zijn meerdere bijdragen sterk doordrongen van een filosofische methodologie die logische denkschema's poogt op te bouwen op basis van theoretische analyses. Sommige van die analyses dreigen echter, bij gebrek aan sociologische toetsing, in een maatschappelijk vacuüm terecht te komen. Zo interpreteert de bundel multiculturaliteit vooral als de pluriformiteit tussen groepen, en zeer weinig als een pluriformiteit binnen groepen. Nochtans is de allochtone bevolking gestructureerd volgens dezelfde variabelen als de autochtone, zoals sociale klasse, etnische afkomst, geslacht en leeftijd. Bovendien is deze bevolking evenzeer onderhevig aan inter- en intrageneratiemobiliteit. Aangezien deze factoren een duidelijke invloed kunnen hebben op de culturele en religieuze beleving van de betrokken deelgroep, bepalen ze ook mede de verhouding tussen recht en verdraagzaamheid. Deze relatie ook sociologisch verder te onderzoeken kan wellicht het onderwerp vormen van een tweede bundel.

Stephan PARMENTIER

Rik Pinxten, *Culturen sterven langzaam. Over interculturele communicatie*, Antwerpen-Baarn, Hadewych, 1994, 144 p.

In de zomer van 1993 publiceerde de Amerikaanse politicoloog Samuel HUNTINGTON een ophefmakend artikel in *Foreign Affairs* onder de titel 'The clash of civilizations?'. Het lokte een storm van reacties los, omdat de auteur een frontale aanval lanceerde tegen de – onder andere door Francis FUKUYAMA met verve verdedigde – 'modernistische' stelling dat de wereld, na de val van de Berlijnse muur, naar één wereld tendeerde met één dominerend politiek-economisch ideaal: dat van de vrije markt en van de vertegenwoordigende democratie. Volgens HUNTINGTON tenderen de maatschappelijke ontwikkelingen op wereldvlak veeleer in de richting van een herwaardering van de culturele factor en worden de basistegenstellingen steeds minder door staat en economie en steeds meer door religie en cultuur bepaald. Hij voorspelt dan ook dat toekomstige conflicten gevormd zullen worden omheen de scheidslijnen en interacties tussen de westerse, de Confuciaanse, de Japanse, de Islamitische, de Hindoeïstische, de Slavisch-Orthodoxe, de Latijnse en de Afrikaanse beschavingen en tussen gebeurlijke allianties van die beschavingen.

Een vergelijkbaar uitgangspunt treffen we aan in het recente boek van de Gentse antropoloog Rik PINXTEN. Ook hij betoogt dat onze wereld evolueert naar 'een